

O ΙΕΡΟΣ ΛΟΧΟΣ: historien om et græsk elitekorps

af Adam Schwartz

1. Indledning

Hoplitalfalken i arkaisk og klassisk tid er paradeeksemplet på en borgermilitis: en flok glade amatører, væbnet til tænderne og opsat på at forsvare deres *polis* mod fremmed indtrængen eller aggression. Det var en del af hoplitvæsenets ethos, at infanteristyrkerne bestod af frie borgere, som var amatører i ordets bedste forstand. Professionelle lejesoldater blev der i høj grad set ned på, og med Sparta som en mulig undtagelse kunne ingen *polis* drømme om at vedligeholde en stående hær for statens midler. Som bekendt var det overalt et definerende karakteristikum for hoplitter, at de kunne stille med egne våben;¹ og omvendt var denne mulighed mange steder endda kriteriet for adgangen til politiske rettigheder og embeder.² Fra en bestemt betragtning er det endda ikke så urimeligt, eftersom statens fysiske overlevelse i det hele taget afhang af, om den kunne forsvare sig selv mod aggressorer.³ Overordnet synes der dog at have været en opfattelse af, at mod, standhaftighed og udholdenhed var de væsentligste egenskaber, der krævedes af hoplitten; i en sådan grad at der ofte udtrykkes skepsis over for individuel kampkunst ud over det normale. Platon fremstiller den athenske strateg Laches i dialogen af samme navn som en *no-nonsense* soldat af den gammeldags type, der intet har tilovers for en omrejsende mester i *hoplomachia*, altså raffineret våbenkamp teknik i fuld hoplitudrustning. Hans definition af mod er tilsvarende traditionalistisk:

SOKRATES: Så lad os hellere først prøve at sige, hvad mod egentlig er, Laches. Så kan vi altid bagefter undersøge, *hvordan* de unge mennesker kommer i kontakt med det, for så vidt det nu er muligt at tilvejebringe ved øvelse og indlæring. Men som sagt, prøv en gang at sige, hvad mod er.

-
1. IG I² 1.8-10 (= Meiggs-Lewis *GHI*² 14) ; Thuc. 8.97.1; Morgan (2001) 22-4. Se dog også van Wees (2001) 56-61 og Gabrielsen (2001) 212-7.
 2. *Pol.* 1265b 26-9, 1279a 37 - b 4, 1297b 1-2. Cf. Aalders (1965) 213: “[S]ie sollen nach Aristoteles das Rückgrat des Staates bilden [...] sind ein stabilisierendes und erhaltendes Element im Staate und am wenigsten zur *στράσις* geneigt [...]”
 3. Hansen & Nielsen (2004) 120-3, 136; Alkaios fr. 426 Lobel/Page; Aesch. *Pers.* 349; Soph. *OT* 56-7; Hdt. 8.100.2; Thuc. 7.77.7. Se også Democr. fr. 68 B 252 Diels-Kranz.

LACHES: Ja, det er minsandten da ikke svært, Sokrates! Når en mand er parat til at holde sin post i geledet og forsvare sig mod fjenden uden at flygte, så kan du være helt sikker på, at han er modig.⁴

Laches' strategkollega Nikias har ganske vist det synspunkt, at det ikke kan skade at lære denne færdighed; men mange af Platons læsere har givetvis været enige med Laches. Xenophon, en *ancien militaire* om nogen, har således den på én gang muntre og isnende betragtning, at man ikke kan undgå at ramme *et eller andet* i den fjendtlige falanks, når bare man stikker løs med spydet.⁵

I løbet af 400-tallet skete der ikke desto mindre en vis udvikling af krigskunsten, hvilket igen kom til udtryk i måden, krige faktisk blev ført på: det ejendommeligt agonale eller konkurrenceprægede aspekt af græsk landkrigsførelse måtte i nogen grad vige pladsen for mere realpolitiske anskuelsesmåder, hvilket igen uundgåeligt førte til en mærkbar tilspidsning og brutalisering af krigsførelsen.⁶ Under indtryk heraf er det måske mindre overraskende, at en række bystater så fornuften i at foretage en professionalisering af i det mindste *dele* af hæren – og stadigvæk holdt man sig jo til hoplitvåbenarten. Syrakus havde et sådant elitekorps på 600 mand,⁷ og Argos havde et tilsvarende korps på 1.000 unge hoplitter, som trænede året rundt på det offentliges bekostning, og som udgjorde et kerneelement i bystatens hoplithær.⁸ Elis rådede også over et elitekorps på 300 mand, omend tilsyneladende ikke før i 300-tallet.⁹ Det arkadiske Forbund gik et skridt videre og etablerede, helt usædvanligt, en hel, stående hær på ikke mindre end 5.000 mand.¹⁰ Det bør for fuldstændighedens skyld

4. ΣΩ. Τοῦτο τοίνυν πρῶτον ἐπιχειρήσωμεν, ὦ Λάχης, εἰπεῖν, ἀνδρεία τί ποτ' ἐστίν· ἔπειτα μετὰ τοῦτο σκεψόμεθα καὶ ὅτῳ ἂν τρόπῳ τοῖς νεανίσκοις παραγένουτο, καθ' ὅσον οἶόν τε ἐξ ἐπιτηδευμάτων τε καὶ μαθημάτων παραγενέσθαι. ἀλλὰ πειρῶ εἰπεῖν ὃ λέγω, τί ἐστὶν ἀνδρεία.

ΛΑ. Οὐ μὰ τὸν Δία, ὦ Σώκρατες, οὐ χαλεπὸν εἰπεῖν· εἰ γάρ τις ἐθέλοι ἐν τῇ τάξει μένων ἀμύνεσθαι τοὺς πολεμίους καὶ μὴ φεύγει, εὐ ἴσθι ὅτι ἀνδρείος ἂν εἴη (Pl. *Lach.* 190e).

5. Xen. *Cyr.* 2.1.16-7, 2.3.9-11.

6. Ober (1996) 62-9; Schwartz (2004) 84-5.

7. Diod. Sic. 11.76.2 (τοὺς μὲν ἐπιλέκτους, ὄντας ἑξακοσίους).

8. Thuc. 5.67.2 (Ἀργείων οἱ χίλιοι λογάδες); Diod. Sic. 12.75.7, 12.79.1-4 (οἱ μὲν ἐπίλεκτοι τῶν Ἀργείων, χίλιοι τὸν ἀριθμὸν ὄντες), 12.80.2-3.

9. Xen. *Hell.* 7.4.13, 7.4.16, 7.4.31 (οἱ τριακόσιοι).

10. Xen. *Hell.* 7.4.22, 7.4.33-4, 7.5.3 (τοὺς ἐπαρίτους); Diod. Sic. 15.62.2 (τοὺς καλουμένους ἐπιλέκτους, ὄντας πεντακισχιλίου).

tilføjes, at kildematerialet i sin natur er fragmenteret, og at andre *poleis* udmærket kan have haft tilsvarende forhold.¹¹

2. Baggrund og formation

Theben var således på ingen måde enestående, da man i første fjerdedel af 300-tallet etablerede et elitekorps på 300 mand. Baggrunden skal formentlig søges i den kendsgerning, at misfornøjelsen i Theben med det spartanske *de facto* hegemoni havde vokset sig alt stærkere siden 382. I dette år besatte spartanske tropper under Phoibidas ved et kup Kadmeia, Thebens akropolis, som del af en intervention i interne, thebanske stridigheder til fordel for den spartanskvenlige fraktion, anført af Archias og Leontidas.¹² Lederen af den modsatte fraktion, Ismenias, blev pågrebet og ført til Sparta, hvor han ved en skueproces blev dømt til døden og henrettet, mens 300 thebanere fra samme fraktion gik i eksil og opnåede asyl i Athen.¹³ Spartanerne idømte efterfølgende Phoibidas en bøde på 100.000 drachmer for hans handlemåde, men beholdt ikke desto mindre garnisonen på 1.500 mand på Kadmeia; "hele resten af Grækenland undrede sig over det mærkværdige forhold, at man straffede forbryderen, men blåstemplede forbrydelsen."¹⁴

Sparta lagde uden held politisk pres på Athen for at få dem til at udvise eksilthebanerne; men det lykkedes dog den herskende fraktion i Theben at snigmyrde den prominente eksilthebaner Androkleidas.¹⁵ I vinteren 379/8 vendte nogle af de 300 eksilthebanere, der havde opholdt sig i asyl i Athen, imidlertid tilbage for at omstyrte 'tyrannerne' i den spartanske marionetregering, med athensk støtte.¹⁶ Blandt de tilbagevendende var Pelopidas; og det

11. Hansen (2002) 38-9.

12. Xen. *Hell.* 5.2.24-36.

13. Xen. *Hell.* 5.2.31, 35-6.

14. οἱ μὲν ἄλλοι πάντες Ἑλληνας ἐθαύμαζον τὴν ἀτοπίαν, εἰ τὸν μὲν πράξαντα κολάζουσι, τὴν δὲ πρᾶξιν δοκιμάζουσι. (Plut. *Pel.* 6.1); Xen. *Hell.* 5.2.32; Diod. Sic. 15.20. Enhver tvivl om Spartas virkelige hensigter i denne sag blev fjernet ved, at kong Agesilaos faktisk betalte Phoibidas' bøde for ham.

15. Plut. *Pel.* 6.2-3.

16. Xen. *Hell.* 5.4.10; Diod. Sic. 15.25.1.

særdeles dramatiske kup er levende beskrevet hos både Xenophon og Plutarch.¹⁷ Da Pelopidas og hans folk havde fået dræbt 'tyranterne', lod de dåden bekendtgøre og plyndrede søjlegange og våbensmedjer for sværd og spyd. Epameinondas og Gorgidas og deres folk sluttede sig til dem.¹⁸ Næste dag blev Pelopidas valgt som boiotarch, og senere valgtes også Gorgidas, der havde betragtelig militær erfaring som hipparch i tiden inden den spartanske invasion, og som havde opholdt sig i Theben under besættelsen.¹⁹

Den spartanske garnison, der havde forspildt chancen for at kvæle kuppet i fødslen, havde endnu samme nat forskanset sig på Kadmeia sammen med deres thebanske sympatisører og blev omgående belejret dér.²⁰ Det lykkedes siden thebanerne at få den spartanske garnison på Kadmeia til at kapitulere mod et løfte om frit lejde; og de 1.500 mand marcherede således af mod Sparta.²¹ Blandt de indesluttede på Kadmeia tæller Plutarch tilsyneladende et allerede eksisterende thebansk korps (omtalt som *τοὺς τὴν κρείττους λεγομένους*), og som i så fald sandsynligvis var blandt dem, der blev dræbt *παρὰ τὰς σπονδὰς* af thebanerne efter kapitulationen.²² Teksten er uheldigvis korrupt netop hér; men hvis læsningen er korrekt, og der faktisk fandtes et sådant korps allerede på dette tidspunkt, er det endnu mere sandsynligt, at man fra den nye regerings side skulle ønske at få etableret et nyt korps. Det kan derfor udmærket tænkes, at vi her har både tidspunktet for og anledningen til det helt nye elitekorps, som Gorgidas rejste.²³

Korpset bestod af 300 udvalgte, yngre hoplitter. Plutarch har en anekdote om Gorgidas og Epameinondas, der trænede Thebens ungdom på *palaistraen* under den spartanske besættelse: "[Epameinondas] opfordrede dem til at udfordre spartanere til brydekamp i gymnasierne. Når han så konstaterede, at de frydede sig over deres styrke og sejr, pillede han dem ned ved at sige, at de snarere skulle skamme sig over på grund af deres umandighed at være

17. Xen. *Hell.* 5.4.1-7; Plut. *Pel.* 7-12; cf. Diod. Sic. 15.25.1-2. Der er dog forskelle i detaljerne: hos Xenophon forklæder attentatmændene sig som kvinder og lader sig smugle ind til et drikkegilde, de fleste af 'tyranterne' netop holder. I samme øjeblik de sætter sig ned hos hver sit offer, trækker de de sværd, de har holdt skjult under de lange gevandter, og stikker dem ned. I Plutarchs gengivelse er kupmagerne ikke forklædte, men stormer festen.

18. Xen. *Hell.* 5.4.8-9; Plut. *Pel.* 12.

19. Plut. *Pel.* 13.1, 14.2, 15.1, cf. Xen. *Hell.* 5.20-46. Gorgidas' hipparchembede: Plut. *Mor.* 578b-c; hans ophold i Theben: Plut. *Mor.* 576a.

20. Diod. Sic. 15.25.2-3.

21. Xen. *Hell.* 5.4.10-12; Diod. Sic. 15.27.

22. Plut. *Mor.* 598e; DeVoto (1992) 4-5.

23. Plut. *Pel.* 19.3. Endnu i antikken glemtes Gorgidas helt, og man betragtede siden Pelopidas og Epameinondas som eneansvarlige for det enormt succesrige korps: Buckler (1980) 220-1.

slaver for folk, der i dén grad var dem fysisk underlegne.”²⁴ Det er muligt, at kernen i korpset bestod af disse kamptrænede unge mænd, som Epameinondas og Gorgidas selv havde haft under opsyn i de tre år siden besættelsen af Kadmeia; og under alle omstændigheder tyder det på, at netop brydning indgik som en del af korpsets træning.²⁵ Imidlertid var der ikke sociale eller økonomiske skel imellem de optagne, som tilsyneladende blev udvalgt og indoptaget udelukkende på basis af evner: i hvert fald blev korpset indkvarteret på Kadmeia (hvoraf dets måske oprindelige navn, ὁ ἐκ πόλεως λόχος), og staten sørgede for dets underhold og træning.²⁶

Det fik navnet ὁ ἱερός λόχος (‘Det hellige kompagni’), fordi man ved optagelsen svor en ed til Eros.²⁷ Det kan måske virke som et besynderligt valg af skytsguddom, men det er faktisk ikke et ukendt fænomen. Som det for nylig er blevet påpeget: “[t]his was no flower-sniffing Love, for the Spartans, too, sacrificed to Love before they went into battle. This was the love that held men together in the maelstrom of Ares [...]”²⁸ Andre boiotere, som de benhårde, omend fåtallige thespiere (foruden altså spartanerne) dyrkede også Eros som krigsgud.²⁹ En anden, og nok mere berømt, grund til eden er den, at korpsets 300 medlemmer udgjordes af 150 par ἐρασταί og ἐρώμενοι.³⁰ Her er ifølge Plutarch også grunden til betegnelsen ἱερός: “Det er naturligt nok, at kompagniet blev kaldt for ‘det hellige’, eftersom også Platon sagde, at en elsker var ‘guddommeligt inspireret’.”³¹

Noget tyder faktisk på, at de samme ideer kan have ligget til grund for korpset, som kommer til udtryk hos Platon: de stærke bånd mellem elsker og elsket gør, at de begge vil gå til ekstremer for at undgå at gøre noget pinligt eller skammeligt i den andens påsyn, og der er uden videre og fra begyndelsen etableret maksimal loyalitet og sammenhold. Dette kan na-

24. Ἐπαμεινώνδας δὲ τοὺς νέους πάλαι φρονήματος ἦν ἐμπεπληκώς· ἐκέλευε γὰρ ἐν τοῖς γυμνασίοις ἐπιλαμβάνεσθαι τῶν Λακεδαιμονίων καὶ παλαίειν, εἰθ' ὀρών ἐπὶ τῷ κρατεῖν καὶ περιεῖναι γαυρουμένους, ἐπέπληττεν, ὡς αἰσχύνεσθαι μᾶλλον αὐτοῖς προσήκον, εἰ δουλεύουσι δι' ἀνανδρίαν ὧν τοσοῦτον ταῖς ῥώμαις διαφέρουσιν (Plut. *Pel.* 7.5; cf. *Mor.* 576f – 577a).

25. Plut. *Mor.* 639f – 640a, 788a, 233e; Xen. *Hell.* 3.4.16; Diod. Sic. 12.70.3, 15.39.1, 15.87.1; Pritchett (1985) 64-5; Hanson (1995) 273-4.

26. Plut. *Pel.* 18.1.

27. DeVoto (1992) 5. For en række eksempler på sådanne militære eder, se Pritchett (1979) 230-9.

28. Lendon (2010) 313.

29. Eroskult i Thespiai: Paus. 9.27.1-4; i Sparta: Ath. 561e.

30. ἔνιοι δὲ φασιν ἐξ ἐραστῶν καὶ ἐρωμένων γενέσθαι τὸ σύστημα τοῦτο [...] (Plut. *Pel.* 18.2).

31. εἰκὸς οὖν καὶ τὸν λόχον ἱερὸν προσαγορεύεσθαι, καθότι καὶ Πλάτων ἔνθεον φίλον τὸν ἐραστὴν προσεῖπε (Plut. *Pel.* 18.6-7).

turligvis finde praktisk anvendelse på slagmarken. I Platons *Symposion* indgår dette synspunkt som en del af Phaidros' tale:

Så hvis det på en eller anden måde kunne lade sig gøre at en stat eller en hær bestod af elskere og deres elskede, ville de kunne styre deres land optimalt fordi de ville undgå al uværdig opførsel og konkurrere indbyrdes. Og hvis så de kæmpede side om side, ville de så at sige kunne besejre hele verden, selvom de kun var få. En forelsket mand vil nemlig nødigere have at han elskede ser ham desertere eller give op end at nogen anden ser det; han vil ti gange hellere dø. Og at lade sin elskede i stikken i nødens stund – nej! Ingen er så stor en kujon at selv ikke Eros kan inspirere ham til de modigste gerninger, så han bliver ligesom den, der fra naturens hånd er meget, meget modig. Det er fuldstændig som Homer formulerer det, når han siger at guden 'blæste mod' i nogle af heltene, for det er hvad Eros giver sig af med.³²

I Xenophons *Symposion*, der givet er yngre end Platons,³³ kritiserer Sokrates netop Pausanias (der var Agathons elsker) for hans påstand om, at en således indrettet hær ville være uovervindelig. Det interessante er, at Sokrates her citerer Pausanias for, at der hos thebanerne og eleerne fandtes sådanne erotisk-militære institutioner. "[M]en der er ikke tale om det samme," (siger Sokrates) "for hos dem er dét skik og brug, hos os ser man virkelig ned på den slags."³⁴ Pausanias optræder også i Platons *Symposion*; og her siger han ganske vist, at homo- seksuelle forhold er almindelig skik og brug i Theben og Elis, men siger intet om deres

32. εἰ οὖν μηχανή τις γένοιτο ὥστε πόλιν γενέσθαι ἢ στρατόπεδον ἐραστῶν τε καὶ παιδικῶν, οὐκ ἔστιν ὅπως ἂν ἄμεινον οἰκήσειαν τὴν ἑαυτῶν ἢ ἀπεχόμενοι πάντων τῶν αἰσχυρῶν καὶ φιλοτιμούμενοι πρὸς ἀλλήλους, καὶ μαχόμενοι γ' ἂν μετ' ἀλλήλων οἱ τοιοῦτοι νικῶεν ἂν ὀλίγοι ὄντες ὡς ἔπος εἰπεῖν πάντας ἀνθρώπους. ἐρῶν γὰρ ἀνὴρ ὑπὸ παιδικῶν ὀφθῆναι ἢ λιπῶν τάξιν ἢ ὅπλα ἀποβαλὼν ἤττου ἂν δήπου δέξαιτο ἢ ὑπὸ πάντων τῶν ἄλλων, καὶ πρὸ τούτου τεθνάναι ἂν πολλάκις ἔλοιτο. καὶ μὴν ἐγκαταλιπεῖν γε τὰ παιδικὰ ἢ μὴ βοηθῆσαι κινδυνεύοντι – οὐδεὶς οὕτω κακὸς ὄντινα οὐκ ἂν αὐτὸς ὁ Ἔρως ἔνθεον ποιήσειε πρὸς ἀρετῆν, ὥστε ὅμοιον εἶναι τῷ ἀρίστῳ φύσει· καὶ ἀτεχνῶς, ὃ ἔφη Ὀμηρος, <μένος ἐμπνεῦσαι> ἐνίοις τῶν ἡρώων τὸν θεόν, τοῦτο ὁ Ἔρως τοῖς ἐρῶσι παρέχει γιγνόμενον παρ' αὐτοῦ (Pl. *Symp.* 178e-179b [Tortzen & Sevelsted overs.]). Tanken om elskeren som 'guddommeligt inspireret' findes også i *Phaedr.* 255b.

33. Higgins (1977) 15-20.

34. [...] οὐδὲν τοῦτο σημείον λέγων ὅμοιον. ἐκείνοις μὲν γὰρ ταῦτα νόμιμα, ἡμῖν δ' ἐπονείδιστα (Xen. *Symp.* 8.2-3 [Tortzen overs.]).

militære anvendelighed.³⁵ Men hvis Platons ord om Theben og Elis ellers står til troende,³⁶ var der altså et allerede eksisterende fundament at bygge på.

Det er blevet foreslået, at Platons *Symposion* er blevet til i tiden kort efter korpsets tilblivelse og under indtryk heraf, og at dette således udgør en *terminus post quem* for *Symposion*.³⁷ Men der er også den afgjorte mulighed – som der mig bekendt ikke tidligere er argumenteret for – at de 300 thebanere, der var i eksil i Athen fra 382-79, dér blev præsenteret for platonisk filosofi og tog den med sig hjem. Nogle af dem kan i hvert fald dårligt have undgået at omgås folk som Simmias og Kebes, der ifølge Xenophon hørte til inderkredsen omkring Sokrates, og som selv var thebanere.³⁸ På den baggrund virker det ikke specielt usandsynligt, at de kunne komme i kontakt med Platons elever eller endda ham selv, eller at de skulle kunne få lejlighed til enten at læse eller høre oplæsninger af hans værker. Tankespringet er ikke langt fra ideen om en hær baseret på kærlighedsbånd som fundamentet for militær loyalitet, tillid og korpsånd, og til at kæde dette sammen med en stærk tradition for netop sådanne forhold i Theben (og Elis?). Eksilthebanerne korresponderede flittigt med deres meningsfæller hjemme i Theben, så ideen om en styrke baseret på dette princip kan udmærket have nået Gorgidas og Epameinondas ad den vej, på samme måde som athenske ideer om demokrati utvivlsomt havde indflydelse på eksilthebanerne: indtil 379 havde Theben haft en oligarkisk forfatning, men den nyindsatte regering efter modkuppet samme år var demokratisk, og denne forfatning holdt sig ned gennem 300-tallet.³⁹ Det er naturligvis umuligt at *bevise* indflydelse af denne art, endsige at den skulle have været afgørende; men muligheden virker på ingen måde urimelig.

35. Pl. *Symp.* 182b. Se også Dover (1965) 10: "If Xenophon is in fact solely dependent on Plato, he has combined what is said by Pausanias with what is said by Phaidros, and he has modified both. Pausanias says simply (182b 1-4) that homosexual relations are accepted as a matter of course in Elis and Boiotia. It is Phaidros who says (178e 3 - 179b 3) that an army composed of lovers and their boys would be invincible. Pausanias says nothing of armies, and Phaidros says nothing of Elis and Boiotia."

36. Det er værd at bemærke, at Aristoteles' Ἐρωτικός fr. 2 Ross (\approx Plut. *Pel.* 18.5 og *Mor.* 761d-e) nævner det forhold, at thebanske elskende endnu på hans tid (καὶ καθ' αὐτὸν ἔτι) svor hinanden troskab ved Iolaos' grav (åbenbart ud fra den antagelse, at Herakles og Iolaos var elskere).

37. Dover (1965) 11-6. DeVoto (1992) 10 foreslår succesen ved Tegyra som *terminus* og sætter altså *Symposions* tilblivelse lidt senere endnu.

38. Xen. *Mem.* 1.2.48, 3.11.17. Se også Pl. *Phd.* 59c-61e, 73d, 115c, *Cri.* 45b, *Phdr.* 242b og *Menex.* 235b.

39. Aeschin. 2.105; Dem. 18.213; Ar. *Anab.* 1.7.2; Hansen & Nielsen (2004) 455.

Det er derfor min påstand, at kausaliteten ligeså godt kan have været den stik modsatte: at tænksomme thebanere, der opholdt sig i Athen, dér fik en idé, der relativt let kunne omsættes i praksis, og at de tog den med sig hjem og gjorde netop dét.

Som Plutarch gengiver ideologien bag korpset, virker det heller ikke usandsynligt. Han gengiver en spøgefuldhed af den samtidige thebanske strateg Pammenes (korpsets fjerde chef), nemlig at Homers Nestor ikke var videre dygtig til taktik, siden han kunne give Agamemnon rådet “Deel efter Stammer og Slægter, Atreide! dit samtlige Mandskab! | Slægt for Slægt de hjælpes da vil, og Stamme for Stamme” – han skulle hellere opstille elsker og elsket ved siden af hinanden. Dette begrundes med ideer om gensidig kappestrid og undseelse, argumenteret på ganske samme måde som hos Platon.⁴⁰

Hvorom alting er var tanken altså den at postere de 300 hoplitter sammen i par, hvor de skulle kæmpe side om side, og efter samme princip havde hver enkelt *ἐραστής* også ansvaret for at træne, uddanne og udruste sin *ἐρώμενος*.⁴¹ Denne organiseringsmetode er for så vidt det normale, græske sammenholdsprincip ført til sin logiske konsekvens. Det *var* faktisk normal praksis at opstille borgerhærene efter *phyle* eller lignende slægtskabsbånd, omtrent sådan som antydnet i Homercitatet.⁴² Hvis Platon derfor havde ret i, at kærligheden mellem *ἐραστής* og *ἐρώμενος* var langt stærkere end nogen slægtskabs- eller andre samhørighedsbånd, var det jo en naturlig konsekvens heraf at bruge den som bindemiddel mellem falankens mindstebestanddele og på den måde skabe en virkeligt ubrydelig falanks. Naturligvis er dette organisatoriske princip ikke anvendeligt i den helt store skala – altså på hærniveau – men nok på et enkelt kompagni, som altså på denne måde opnåede det absolut højeste niveau af, hvad der betagtedes som det helt centrale element i græsk falankskrigsførelse: ubrydeligt sammenhold, og viljen til ikke at vige det mindste.

40. Plut. *Pel.* 18.2-4, 19.5 (og cf. *Mor.* 618d og 761b-c); Hom. *Il.* 2.362-3 (Wilster overs.).

41. Plut. *Mor.* 761b.

42. Schwartz (2009) 175-9.

3. Korpsets indsatser

Oprindeligt var det øjensynligt Gorgidas' idé, at korpsets medlemmer skulle fordeles jævnt langs forreste linie af den thebanske falanks, måske for at der ikke skulle opstå misundelse eller rivalisering mellem korpset og resten af hæren.⁴³ Allerede i sommeren 378 fik det nye korps chancen for at vise, hvad det var værd i kamp: kong Agesilaos af Sparta invaderede Boiotien, men korpset havde taget opstilling på Konizos-højderne nogle kilometer syd for Theben sammen med deres allierede: athenske peltaster under Chabrias' kommando. Synet af den stærke position, besat af fjendtlige tropper, fik Agesilaos til at opgive håbet om at gennemtvunge et afgørende feltslag.⁴⁴ Agesilaos opløste invasionshæren om efteråret og overlod det til den spartanske harmost (guvernør) i Thespiæi, Phoibidas – den selv samme Phoibidas, som i 382 havde indtaget Kadmeia – at fortsætte med plyndring og hærgen i Boiotien. Under en kampagne mod denne styrke lykkedes det Gorgidas' folk at få isoleret og nedkæmpet en forpost (*προφυλακή*) på 200 mand; og da Phoibidas lidt senere foretog en uovervejede sortie mod de thebanske styrker, faldt han også. Kilderne nævner ganske vist kun Gorgidas og ikke korpset; men da han var korpsets chef på dette tidspunkt, må det næsten have været involveret i kampene.⁴⁵

Korpsets egentlige ildråd kom i form af slaget ved Tegyra i 375. Der er et hul i kilderne fra 377 til 375; men på dette tidspunkt havde Pelopidas overtaget kommandoen over korpset.⁴⁶ Udfaldet burde have været en given sag, eftersom Pelopidas' styrke på 300 hoplitter og 200 ryttere, der egentlig var på kampagne mod Orchomenos, stødte på hele to spartanske polemarcher, Gorgoleon og Theompompos, med hver sin *mora*⁴⁷ af peloponnesiske tropper. Angiveligt løb en skræmt thebansk soldat op til Pelopidas og sagde, at de nu var kommet i kløerne på fjenden, men Pelopidas svarede "hvorfors skulle det ikke snarere være omvendt?"⁴⁸ Spartanerne deployerede nu deres tropper for at afskære thebanerne adgangen til den hoved-

43. Plut. *Pel.* 19.2.

44. Dem. 20.76; Diod. Sic. 15.32.3-6; Polyæn. 2.1.2; Front. *Strat.* 1.4.3; Nep. *Chabr.* 1.1-3; Schwartz (2009) 100-1; Anderson (1974) 89-90.

45. Xen. *Hell.* 5.4.42-5; Diod. Sic. 15.33.4-6; Plut. *Pel.* 15.6; Polyæn. 2.5.2.

46. Plut. *Pel.* 17.1.

47. Størrelsen af en *mora* er ikke så enkel at bestemme; cf. Schwartz (2009) 291.9. Se også Lazenby (1985) 5-10 for en grundig diskussion af de spartanske hærafdelingers størrelse. Uanset hvad kan tallet dog næppe anslås til under 500 mand, så Gorgidas' styrke slog altså en talmæssigt mindst tre gange så stærk hær.

48. ὡς δὲ πρῶτον ὠφθησαν τὰ στενὰ διεκβάλλοντες, καὶ τις εἶπε τῷ Πελοπίδᾳ προσδραμών "ἐμπεπτώκαμεν εἰς τοὺς πολεμίους", "τί μᾶλλον" εἶπεν "ἢ εἰς ἡμᾶς ἐκείνοι;" (Plut. *Pel.* 17.2).

vej, de ville slå ind på; men Pelopidas lod omgående sit rytteri angribe den fjendtlige midtersektion, hvor begge polemarcher befandt sig. Han lod så hoplitterne rykke sammen i helt tæt formation og fulgte rytterudfaldet op med et determineret infanteriangreb på *nøjagtig det samme sted*. I den følgende forvirring og kamptummel blev både Gorgoleon og Theopompos dræbt. De vantro og rystede peloponnesere åbnede deres rækker for at lade thebanerne slippe igennem, men de gik i stedet til fornyet angreb på de endnu sammenhængende dele af den fjendtlige formation. Peloponneserne flygtede, og de sejrrige thebanere opstillede et *tropaion* og plyndrede de faldne fjender, men trak sig dog tilbage ved efterretningen om, at en undsætningsstyrke bestående af en tredje *mora* var i anmarch.⁴⁹

Som det er blevet påpeget, er historien om træfningen ved Tegyra næppe ligefrem blevet dårligere i thebanske genfortællinger; og intet tyder på, at den spartanske styrke blev totalt nedkæmpet.⁵⁰ Ikke desto mindre var det en moralsk sejr, der gav genlyd; for det var første gang, en talmæssigt overlegen spartansk falanks var blevet slået i et åbent feltslag.⁵¹ Den thebanske moral, og tilliden til korpset, voksede eksponentielt efter denne succes; og det gav også Pelopidas anledning til fremover at lade korpset operere på egen hånd, i stedet for at fordele dets medlemmer over hele frontlinien, som Gorgidas oprindeligt havde gjort.⁵²

En kuldsejlet fredskonference mellem Sparta og Theben i 371, der ellers involverede et mæglingsforsøg fra den persiske storkonge Artaxerxes II, førte til, at kong Kleombrotos af Sparta blev sendt af sted med sin hær fra sin base i Phokis for at straffe det formastelige Theben.⁵³ Den peloponnesiske hær slog lejr på sletten ved landsbyen Leuktra nær ved Thespiiai, ca. 10 kilometer sydvest for Theben. Invasionen kom bag på thebanerne, som dog fattede sig relativt hurtigt; og den boiotiske koalitionsstyrke tog opstilling umiddelbart nord for den peloponnesiske lejr. Under krigsrådet var boiotarherne splittet, men det endte med et flertal på 4 mod 3 for at levere slag i stedet for at lade sig belejre.⁵⁴ Dette er det berømte slag

49. Plut. *Pel.* 17; Diod. Sic. 15.81.2.

50. Lazenby (1992) 151.

51. Den athenske strateg Iphikrates havde ganske vist i 390 fuldstændigt udslettet en spartansk *mora* ved Lechaion, den ene af Korinths havnebyer, men ved brug af letbevæbnede, mobile peltaster og overlegen udnyttelse af terræn og rekognoscering: Xen. *Hell.* 4.5.11-7; Diod. Sic. 14.91.2; Plut. *Ages.* 22.1-4; Dem. 13.22; Din. 1.75; Nep. *Iph.* 11.2.3; Schwartz (2009) 255-6; Konecny (2001). Dette kan derfor ikke med rimelighed kaldes et 'åbent feltslag' og opfattedes heller ikke sådan i samtiden, hvor meget Iphikrates' sejr så end gav genlyd i den græske verden.

52. Plut. *Pel.* 19.3-4.

53. Xen. *Hell.* 5.3.19; Plut. *Ages.* 27.3-38.2; Paus. 9.13.2.

54. Xen. *Hell.* 6.4.6; Diod. Sic. 15.33.1-3; Plut. *Pel.* 20; Paus. 9.13.6-7; Cawkwell (1972) 264.

ved Leuktra, udkæmpet 8. juli 371 på Boiotiens støvede sletter, hvor Spartas hidtil ubestridte hegemoni blev brudt. Af denne årsag er det formentlig, på linie med slaget ved Cannae i 218, et af de mest omdiskuterede og gennemanalyserede slag i antikken: “[T]here are more reconstructions of Leuktra than of any other Greek battle, and the end is not in sight.”⁵⁵

Dette er ikke stedet at forsøge at skildre slagets forløb minutiøst eller bidrage til analysejunglen: der er ingen mangel på (internt uenige) kilder til slaget;⁵⁶ og de i mine øjne to bedste og enkleste moderne bud baserer sig i hovedsagen på Xenophons samtidige skildring og nedtoner den ofte temmelig fantastiske lyrik om Epameinondas’ overkomplicerede ‘skrå’ falanks (λοξή φάλαγξ).⁵⁷ Hvad der derimod *er* relevant er den kendsgerning, at det hellige kompagni under Pelopidas spillede en helt afgørende rolle for slagets udfald. Det var opstillet som en separat enhed, der opererede på egen hånd i forreste linie på venstre fløj, lige over for spartanerne og Kleombrotos, og måske endda forrest af hele det thebanske kontingent. Den massive talmæssige thebanske overvægt og dybe opstilling, koncentreret på dette sted, drev de dårligt opstillede og forberedte spartanere tilbage, og i løbet af kort tid faldt både Kleombrotos (dødeligt såret, men i homerisk stil bjærget af spartanerne) og hele den spartanske overkommando: polemarchen Deinon, Sphodrias, et medlem af krigsrådet, og hans søn Kleonymos.⁵⁸ Spartanerne blev simpelthen fysisk skubbet af slagmarken, og hele den peloponnesiske hær gik i opløsning og flygtede – og det var det hellige kompagni, der gjorde det drøje arbejde mod de suverænt vanskeligste modstandere: kong Kleombrotos og hans *mora*, inklusive hans 300 mand stærke livvagt af elitesoldater (*ἰππεῖς*). Hos Polyainos er der overleveret et råb tilskrevet Pelopidas under slaget, der afspejler den jævnbyrdige kamp og det utroligt hårde fysiske pres mellem de to fjendtlige hæere: “Giv mig nu bare ét skridt til, så er sejren hjemme!”⁵⁹ De spartanske tab var op mod 1.000 mand – heraf 400 af de 700 deltagende spartiatier – mens thebanerne selv havde mistet ca. 300.⁶⁰ Tab i den størrelsesorden var næsten

55. Pritchett (1985) 54 n. 159; se Stylianou (1998) 398 for en oversigt over *nogle* af analyserne.

56. Xen. *Hell.* 6.4.4-16; Diod. Sic. 15.53-6; Plut. *Ages.* 28.3-6, *Pel.* 23.1-3, 23; Paus. 9.13.9-12; Nep. *Pel.* 4.2; Polyæn. 1.10, 2.3.2-3, 2.3.8; Din. 1.72-3; Polyb. 12.25f3-4; Front. *Strat.* 4.2.6.

57. Hanson (1988); Stylianou (1997) 398-407. DeVoto (1992) 11-4 er også glimrende formidlet og nede på jorden. For en hurtig oversigt, se Schwartz (2009) 256-8.

58. Schwartz (2009) 173.

59. “Ἐν βῆμα χάρισασθέ μοι, καὶ τὴν νίκην ἔξομεν.” ἐπέισθησαν, ἐνίκησαν (Polyæn. 2.3.2).

60. Xen. *Hell.* 6.4.15.

umulige at rette op på for Sparta, der i forvejen var ekstremt restriktivt med tildeling af borgerskab, selvom man i denne krisesituation gjorde et forsøg.⁶¹

Den nye måde at anvende korpset på, som gjorde en dyd af nødvendigheden ved Tegyra, og som gik ud på at lade det operere uafhængigt og om muligt rette et knusende slag direkte mod den fjendtlige overkommando, blev systematisk udnyttet ved Leuktra. Metoden blev formentlig standardtaktik for korpset herefter, selvom Pelopidas blev dræbt under en aktion mod Alexander, tyrannen af Pherai, ved Kynoskephalai i 365.⁶² Tilsyneladende forsøgte Epameinondas at gentage sin taktiske succes ved Mantinea i 362 mod en koalitionshær af peloponnesere og athenere, under hans fjerde og sidste invasion af Lakedaimon.⁶³ Han koncentrerede igen tropperne på venstre fløj, over for spartanerne, og drev dem tilbage; men det hellige kompagni kunne ikke komme til at spille samme afgørende rolle hér, eftersom der ikke var én altafgørende sektor at sætte ud af spillet, hvorfor de sikkert 'bare' stod forrest et sted.⁶⁴ Epameinondas' taktik gav pote igen, men under fremrykningen mod den vigende fjende blev han selv dødeligt såret af et kastespyd, og korpset mistede endnu en gang sin chef.⁶⁵ Slaget var langt fra så klart og afgørende som Leuktra; for selvom det må kaldes en taktisk sejr for Theben, blev det mere end opvejet af tabet af Epameinondas. Ydermere beherskede begge parter en del af slagmarken og fjendens faldne, omend spartanerne endte med at bede om lov til at opsamle deres døde først. Begge sider havde dog tilsyneladende hårresende tabstal.⁶⁶

Konsekvensen på længere sigt var, at Spartas stormagtsambitioner endegyldigt var knækket, og at Thebens ikke kom til at vare meget længere. Foruden Epameinondas faldt også hans to næstkommanderende, boiotarcherne Daïphantos og Iolaïdas; og ifølge Plutarch gav den døende strateg ordre om straks at søge en fredsslutning, da han hørte, at også de var blevet dræbt.⁶⁷ Åbenbart havde han en klar forudelse om, hvor det bar hen. Efter Epameinondas overtog Pammenes, der stod Epameinondas meget nær,⁶⁸ åbenbart kommandoen

61. Xen. *Hell.* 6.5.28-9; Hornblower (1991²) 219-22.

62. Plut. *Pel.* 31-3; Diod. Sic. 15.80-1; Nep. *Pel.* 5.

63. Xen. *Hell.* 7.5.21-7; Diod. Sic. 15.84-7; Polyb. 9.8-9; Plut. *Mor.* 194c; Polyæn. 2.3.14; Buckler (1980) 210-9.

64. DeVoto (1992) 15 og n. 53.

65. Argumenter for Epameinondas som korpsets chef fremsat af DeVoto (1992) 15.

66. Xen. *Hell.* 7.5.25; Diod. Sic. 15.87; Diog. Laert. 2.54. Tabstal: Xen. *Hell.* 7.5.25; Diod. Sic. 15.85.6, 15.86.8, 15.86.2-5, 15.87.1.

67. Plut. *Mor.* 194c; Buckler (1980) 41, 220-1.

68. Plut. *Mor.* 805e.

over korpset; i hvert fald omtales han som thebansk militær øverstbefalende allerede i 361.⁶⁹ Imidlertid hører vi ikke direkte mere til korpset før det skæbnesvangre slag ved Chaironeia i 338; men det thebanske hegemoni begyndte tydeligt at fuse ud efter Mantinea i 362, og Theben måtte finde sig i at spille en stadig mindre rolle i en storkonflikt, der hovedsagelig udspillede sig mellem Athen og Philip II af Makedonien.⁷⁰

4. Slutningen

I 338 var forhandlingsmulighederne mellem Philip og thebanerne udtømt, og i august stod Theben og Athen ved Chaironeia i spidsen for en græsk koalitionsstyrke mod makedonerne.⁷¹ Kilderne er mange, men desværre ikke særligt detaljerede, på trods af slagets enorme historiske betydning.⁷² Overordnet ser det ud til, at Philips infanteri, hypaspisterne, engagerede de athenske styrker og lokkede dem efter sig under henholdende kamp, indtil de kamphærdede og disciplinerede makedonere pludselig gik til modangreb på de uerfarne athenere på en skråning. Samtidig brød thebanerne og det hellige kompagni (nu under dets sidste chef, Theagenes) igennem de makedonske linier, men stødte snart på Alexanders tropper (ἑταῖροι), der gik til modangreb på det thebanske kontingent.⁷³ Koalitionsfalanksen fulgte efter de fremrykkende athenere, så der blev revet et hul på den yderste, thebanske højrefløj; og igennem det strømmede Alexanders folk og omgrupperede bag det hellige kompagni. Resten af boioterne, der var udmanøvreret og udklasseret, flygtede; men det hellige kompagni og deres chef Theagenes blev angrebet fra flere sider ved Kephisos-floden af en talmæssigt overlegen fjende og hugget ned, mens de stadig forsvarede sig indædt med front mod fjendens *sarissæer* (ἐναντίους ἀπηυτηκότας ταῖς σαρίσαις ἅπαντας), i deres første nederlag nogensinde.⁷⁴

69. Diod. Sic. 15.94.

70. Hornblower (1991²) 246-8.

71. Hyp. fr. 28 Jensen; Plut. *Cam.* 19.8.

72. Dem. 18.237, 18.264; Diod. Sic. 16.85-6; Plut. *Alex.* 9.2, *Cam.* 19.8, *Dem.* 18-20, *Mor.* 259d; Polyæn. 4.2.2, 4.2.7-8; Paus. 7.6.5, 9.9.10, 9.40.10; Strabo 9.414; Justin 9.3.9-10.

73. Antagelsen af, at der skulle være tale om rytteri her, bygger alene på fortolkninger af ordet ἑταῖροι; men ikke en eneste antik kilde omtaler ryttere under slaget: Buckler (1990) 75-80; Gaebel (2004) 155-7. Gaebel påpeger korrekt, at rytteri ikke kan angribe en hoplitfalanks som de stødtropper, kilderne faktisk netop synes at omtale.

74. Plut. *Alex.* 9.2, 12.3, *Pel.* 18.7. Det forhold, at Plutarch udtrykkeligt nævner de uhyggelige makedonske *sarissæer*, godtgør i sig selv, at det var den uigennemtrængelige makedonske falanks, korpset stod over for og blev spiddet på stedet af. Om *sarissæer*, se Markle, III (1977).

Plutarch påstår, at korpset blev dræbt til sidste mand, mens de holdt stand, så de døde endda lå “endnu med deres våben, og filtret ind i hinanden” (ἐν τοῖς [στενοῖς] ὄπλοις καὶ μετ’ ἀλλήλων ἀναμειγμένους); og korpsets *last stand* antog snart mytiske proportioner i traditionen. Således fortæller Plutarch, at da Philip ‘besigtigede’ (θαυμάσαντα) de døde på slagmarken og fik fortalt, hvad organisationsprincippet var, kom han til at græde og udbrød “Må enhver komme ynkeligt af dage, der insinuerer, at der var noget som helst galt med disse mænds forhold til hinanden.”⁷⁵ Den sejrrige Philip tilstod derfor også thebanerne at opføre et monument ved korpsets fællesgrav – en statue af en løve – og både Pausanias og Strabon nævner den.⁷⁶ Interessant nok blev en ca. seks meter høj løve af blåligt boiotisk marmor faktisk fundet af engelske turister i 1800-tallet nær Kadmeia, og efterfølgende udgravninger afslørede et *polyandrion* med 254 skeletter og forskellige gravfund, f.eks. strigiler.⁷⁷ Undersøgelser af selve skeletmaterialet godtgør, at de er kommet endog meget voldsomt af dage og udviser både hug- og stiksår og kontusioner såvel i kranierne som over resten af kroppen.⁷⁸ Hvis skeletterne derfor er af de faldne λοχίται, mangler der altså 46 – forudsat at Plutarch overhovedet har ret i, at de alle faldt på stedet. Der er også den mulighed, at nogle af dem ‘kun’ blev hårdt såret under slaget og døde senere, at de blev begravet af deres familie, eller at nogle af dem simpelthen overlevede.

Med katastrofen ved Chaironeia gled chancen for at spille rollen som græsk hegemon endegyldigt Theben af hænde; og i tilgift var det hellige kompagni udslettet. Det blev aldrig rejst igen, og det var på dette tidspunkt også svært at se nytten: makedonerne sad solidt på magten over de græske bystater, som de dygtigt havde spillet ud mod hinanden. Men i næsten præcis 40 år var ὁ ἱερὸς λόχος Thebens stolthed: elitekorpset der endegyldigt brød Spartas jerngreb om græsk politik og satte den boiotiske bystat på kortet som den suverænt stærkeste militærmagt i Grækenland.

schwartz@hum.ku.dk

75. “ἀπόλοιτο κακῶς οἱ τούτους τι ποιεῖν ἢ πάσχειν αἰσχρὸν ὑπονοοῦντες” (Plut. *Pel.* 18.7).

76. Paus. 9.40.10; Strabo 9.2.37.

77. Soteriades (1903); Rossiter (1977) 386-7; DeVoto (1992) 18. Bizart nok blev løven smadret i 1818, under den græske uafhængighedskrig, af patriotten Odysseas Androutsos, der havde fået den idé, at monumentet skulle være hult og indeholde en skat. Stumperne blev igen samlet *in situ* i 1902-04.

78. Personlig korrespondance med prof. Maria Liston, der har haft adgang til grundige undersøgelser af materialet.

Bibliografi:

- Aalders H. Wzn, G.J.D. 1965. 'Die Mischverfassung und ihre historische Dokumentation in den *Politica* des Aristoteles'. *Entretiens sur l'antiquité classique* 11: 201-44.
- Anderson, J.K. 1970. *Military Theory and Practice in the Age of Xenophon*. Berkeley & Los Angeles, CA.
- Buckler, J. 1980. *The Theban Hegemony*. Cambridge, MA & London.
- 1990. 'Χωρὶς ἰππέης. A Note on the Battle of Chaironeia in 338 B.C.' *Teiresias* 20, supp. 3: 75–80.
- Cawkwell, G.L. 1972. 'Epaminondas and Thebes', *CQ* 22: 254-78.
- DeVoto, J.G. 1992. 'The Theban Sacred Band', *The Ancient World* 23: 3-19.
- Dover, K.J. 1965. 'The Date of Plato's Symposium', *Phronesis* 10: 2-20.
- Gabrielsen, V. 2001. 'Socio-economic Classes and Ancient Greek Warfare', i K. Ascani et al. (red.) *Ancient History Matters. Studies Presented to Jens Erik Skydsgaard on His Seventieth Birthday*. Rom: 203-20.
- Gaebel, R.E. 2004. *Cavalry Operations in the Ancient Greek World*. Norman, OK.
- Hansen, M.H. 2002. 'Was the *Polis* a State or a Stateless Society?', i T.H. Nielsen (red.) *Even More Studies in the Ancient Greek Polis*. CPC Papers 6. København: 17-47.
- Hansen, M.H. & T.H. Nielsen. 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford.
- Hanson, V.D. 1988. 'Epameinondas, the Battle of Leuktra (371 B.C.) and the "Revolution" in Greek Battle Tactics', *Cl. Ant.* 7: 197-207.
- 1995. *The Other Greeks. The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization*. New York.
- Higgins, W.E. 1977. *Xenophon the Athenian. The Problem of the Individual and the Society of the Polis*. Albany, NY.
- Hornblower, S. 1991². *The Greek World 479-323 BC*. London.
- Konecny, A. 2001. 'κατέκοψεν τὴν μόραν Ἴφικράτης. Das Gefecht bei Lechaion im Frühsommer 390 v. Chr', *Chiron* 31: 79-127.
- Lazenby, J. 1985. *The Spartan Army*. Warminster.
- Lendon, J.E. 2010. *Song of Wrath. The Peloponnesian War Begins*. New York.
- Markle, III, M.M. 1977. 'The Macedonian Sarissa, Spear and Related Armor', *AJA* 81: 323-39.

- Morgan, C. 2001. 'Symbolic and Pragmatic Aspects of Warfare in the Greek World of the 8th to 6th Centuries BC', in T. Bekker-Nielsen & L. Hannestad (red.) *War as a Cultural and Social Force. Essays on Warfare in Antiquity*. København: 20-44.
- Ober, J. 1996. 'The Rules of War in Classical Greece', i J. Ober, *The Athenian Revolution. Essays on Ancient Greek Democracy and Political Theory*. Princeton, NJ: 53-71.
- Pritchett, W.K. 1979. *The Greek State at War III*. Berkeley & Los Angeles, CA.
- 1985. *The Greek State at War IV*. Berkeley & Los Angeles, CA.
- Rossiter, S. 1977. *Blue Guide Greece*. London, Chicago, New York & San Francisco.
- Schwartz, A. 2004. *Hoplitkrigsførelse i arkaisk og klassisk tid*. SSO 341. København.
- 2009. *Reinstating the Hoplite: Arms, Armour and Phalanx Fighting in Archaic and Classical Greece*. *HISTORIA Einzelschriften* 207. Stuttgart.
- Soteriades, G. 1903. 'Das Schlachtfeld von Chäronea und der Grabhügel der Makedonen', *MDAI-A* 28: 301–30.
- Stylianou, P.J. 1997. *A Historical Commentary on Diodorus Siculus Book 15*. Oxford.
- van Wees, H. 2001. 'The Myth of the Middle-Class Army: Military and Social Status in Ancient Athens', i T. Bekker-Nielsen & L. Hannestad (red.) *War as as Cultural and Social Force. Essays on Warfare in Antiquity*. København: 45-71.